

Mats Olsson & Joakim Thomasson

VAD ÄR EN BY OCH VARFÖR?

Om den medeltida byns uppkomst och rationalitet

Inledning

I denna artikel skall några centrala frågeställningar kring byn diskuteras. Byn var under större delen av det förra årtusendet centrum för de flesta människornas liv och produktion. Vad vet vi egentligen om denna skapelse? Forskningen har hittills till stor del varit koncentrerad på att *beskriva* byn; dess fysiska struktur, dess former och dess funktioner. Den har haft betydligt svårare att närma sig frågan: *varför uppstod byn?* Hur kan det komma sig att människorna under en viss period i Nordeuropas historia valde att överge andra bosättningsformer till förmån för byar? Flera av byns centrala funktioner framstår för en nutida betraktare som mysterier, som i sentida funktionalistiska forskningstraditioner ofta har viftats bort som 'traditioner' eller på annat vis förklarats med inneboende förändrings-ovilja hos allmogen.¹ Eftersom byarna trots allt dominerade större delen av Europas slättbygder under nästan tusen år så förefaller det svårt att avfärda dem med argument som ensidigt tar sin utgångspunkt i den moderna formen av rationellt jordbruk. Istället bör byarna, med deras karakteristiska tegspridning och ägblandning av åkrar och ängar, förstås utifrån en analys av samtidens utgångspunkter och valmöjligheter.

Inledningsvis skall vi försöka utröna vad som skiljde byn från förhistoriska gruppbebyggelser och ensamgårdar och skapa oss en bild av bybildningens olika komponenter. Därefter skall vi beskriva byns mest typiska ekonomiska kännetecken, för att kunna diskutera rationaliteten i dess organisation. Efter en sådan övning är vi slutligen mogna att försöka besvara frågan om varför byn uppstod, och – den naturliga följdfrågan – varför den till slut avvecklades.

Vi vill i denna artikel söka förklaringar till bybildningen med hjälp av teorier om byn som en integrerad ekonomisk enhet. Frukt samma teoriansatser har varit att kombinera en analys av bondeklassens ställning i det feodala samhället med en ekonomisk analys av kostnaderna för – och vinsten av – byns organisation och ägostruktur. Genom att lyfta fram å ena sidan de feodala klassrelationerna och, å andra sidan, samspelet mellan byinvånarna som självständiga ekonomiska aktörer försöker vi förstå faktorerna och drivkrafterna bakom bybildningen och vad som egentligen konstituerade den medeltida byn.

Den förhistoriska boplatsen och den medeltida byn

Under den yngre järnåldern var befolkningskollektiv den basala organisationsprincipen. Till skillnad från senare, under feodala förhållanden, var landskapet under järnåldern sålunda inte territorialiserat, snarare var landet starkt anknuten till dem som bebodde det. Detta kan ur skandinavisk synvinkel illustreras utifrån språkliga härledning av senare medeltida administrativa rumsligt definierade enheter. Exempelvis utgjorde ”syssele” och ”härad” begrepp vars ursprung har härletts till ’verksamhet’ och ’ridande här’, d v s kollektiva prestationer.² Samma principer kan spåras i de äldsta skattesystemen i det medeltida Sverige, liksom i kungarnas gästningsrätt och i ledningsplikterna.³ Territoriella markeringar i landskapet är visserligen kända från förhistorien. Bland annat från Öland och Östergötland finns exempel där stensträngssystem uppförts under järnåldern som format fågator mellan olika ensamgårdar,⁴ vilka indikerar att det funnits någon typ av samarbete mellan de olika enheterna. Men dessa utgjorde av allt att döma inga fördelningsinstrument för skatter och avgifter, och kan därför inte tolkas som exponenter för ett samhälle som organiserades på grundval av territoriella premisser.

Då exploateringen inte var territorialiserad och direkt anknuten till produktionen, som senare exempelvis tondet, var bebyggelsen formulerad enligt andra principer. Den var sålunda ofta inte stationär utan flyttades med 100–400 års mellanrum inom grovt definierade områden. Sådana fenomen är kända från och med yngre bronsålder i hela nordvästra Europa.⁵ I Skandinavien återspeglas detta i tidens ortnamnsskick. I motsats till de vikingatida och senare ortnamnen, vars efterled åsyftar en *plats* (-by och -torp), så åsyftar de äldre ortnamnen *områden* (-hem) eller dess *invånare* (-inge).⁶

Under skandinavisk yngre järnålder och europeisk tidig medeltid förekommer i princip två typer av gruppbosättningar. I det nordvästeuropeiska låglandsområdet samt på Jylland och Fyn har ett flertal bosättningar med separat inhägnade gårdstomter påträffats. Den vanligast förekommande bebyggelseformen var dock bebyggelser som saknade spår av inhägnade enheter.⁷ Flera likheter finns mellan de två typerna av gruppbosättningar. Gruppbebyggelser såväl med som utan hägnader flyttades med jämna mellanrum och de förefaller ha haft samma gårdsstruktur. Gårdarna har legat löst grupperade i rader, i enstaka fall har öppna gemensamma platser mitt i bebyggelsen kunnat identifieras.⁸ Även om hägnader inte identifierats vid de arkeologiska undersökningarna, så framträder mestadels de olika gårdarna som väl avgränsade enheter.⁹ De enskilda gårdarna bestod av en mängd olika byggnader, till skillnad från under högmedeltid då gårdarna endast bestod av ett fåtal byggnader. Dels fanns minst ett s k långhus, som antingen fungerade som enbart bostad eller sal, eller som en kombination av bostad och fähus. Byggnaderna låg mestadels mitt emot varandra på gårdslägena, vilket sett över hela gruppbosättningen skapade flera parallella rader av långhus. Dels fanns intilliggande mindre byggnader; mindre hantverkshyddor för vävning eller smide (allmänt be-

nämnda *grophus* i den arkeologiska litteraturen), förvaringsbyggnader, samt stall. De olika gårdarna framträder således i de båda typerna av gruppbebyggelser som enskilda enheter. Detta fenomen återkommer även i de äldre skikten av landskapslagarna. Där framträder de enskilda gårdarna som de grundläggande fiskala enheterna, inte bosättningen i dess helhet.¹⁰

Skillnaderna mellan de olika gårdarna framträder inte, som är fallet med de feodalt reglerade byarna, i bebyggelsens disposition. Det som skiljer gårdsenheterna åt, utifrån arkeologiskt källmaterial, är storleken på gårdstomten och huvudbyggnaden, antalet byggnader samt rikedomerna på fyndmaterial.¹¹ Gårdarna har således en formell rumslik jämlikhet, men på de större gårdarna kan inte ett normalt familjejordbruks arbetskraft ha räckt för den agrara produktionen, utan det måste ha funnits någon form av supplementär arbetskraft. En annan skillnad gentemot senare gårdstyper är förekomsten av smedjor, vävstugor och andra tillverkningsplatser för enklare hantverksprodukter. Under medeltiden fanns inte denna typ av byggnader på de enskilda gårdarna. I de centrala odlingsområdena inriktades då allt mer av gårdarnas resurser på själva jordbruket, varför tillverkningen av enklare hantverksprodukter till stor del skedde i städerna. Förekom hantverk i byarna var det ofta bysamfällt anknutet till en gemensam hantverkare.

Det fanns också stora skillnader mellan olika bosättningsars status. De platser som var högst upp i hierarkin placerades ofta på topografiskt markerade höjdlägen, och dit koncentrerades administrativa, judiciella, militära, ideologiska och/eller ekonomiska funktioner.¹² I södra Skandinavien har dessa platser ofta varit stationära till sin karaktär, till skillnad från de mer ordinära boplatsernas cykliska förflyttande. I Europa kunde dessa platser utgöras av 'romerska villor' och/eller tidigmedeltida godsbildningar. En av centralorternas viktigaste funktioner var att fördela prestigeprodukter för att legitimera hövdingens/kungens/godsinnhavares maktposition. Samhällets hierarki har således även bestått i olika typer av bosättningar som kontrollerade olika typer av väsentliga samhällsfunktioner.

Eftersom det i det vikingatida Skandinavien knappast fanns förhållanden som medgav exploatering av andra 'ättemedlemmar', gick den säkraste vägen till individuell rikedom och expansion genom extern tillägnelse av prestigeprodukter (plundring) och arbetskraft (härtagning). Produktionsökningar var därmed endast möjliga genom en utökning av den odlade arealen utan att inkräkta på de andra formellt, och säkert också reellt, fria gårdsinnehavarna, varför den logiska konsekvensen blev gårdsspecifikt brukade storjordbruk. Till att börja med hade dessa storgårdar inga speciella formella äganderätter, de var t ex inte definierade som säterier eller frälsejord. På storjordbruken, men antagligen även på flera av de mer normalstora gårdarna, sköttes produktionen till stor del av slavar eller halvfria.¹³ På flera sätt kan de Skandinaviska vikingatida och tidigmedeltida storjordbruken jämföras med de tyska *Fronhof*-godsen.¹⁴

Det finns en mängd olika förklaringar till åkerjordens fysiska belägenhet i för-

hållande till bebyggelsen. En stor del av den vikingatida och tidigmedeltida åkerjorden var placerad i direkt anslutning till respektive gård. I landskapslagarna kan skönjas konturerna av en utveckling, från odling i anslutning till den egna gården, på toften, till odling i det som senare kom att bli byarnas inägomarker.¹⁵ Detta innebär att de enskilda gårdarnas ägor var samlade, till skillnad från den medeltida byns tegskiftade åker. I flera fall har också, vid arkeologiska undersökningar av fossila åkersystem, kunnat konstateras att den brukade jorden fanns samlad i anslutning till de olika gårdsenheterna.¹⁶ Dessa exempel härrör dock från marginalområden, och kan därför inte påstås vara representativa för de centrala sydsandinaviska odlingsbygderna. Det finns dock enstaka exempel där samtida fossila åkrar har påträffats invid gårdsenheter, men dessa fynd är ännu för få för att anses representativa. Vidare har hävdats, utifrån retrospektiva kartstudier av 'oreglerade' byar, att tofterna här var betydligt större än i 'reglerade' byar och arealmässigt svarade till behovet av åkermark för en gård.¹⁷ Det språkliga betydelsen av 'toft' är också "åker invid gård".¹⁸

I Jyllandslagens äldre kronologiska skikt finns även nedteckningar om *utlaende* som fanns utanför toften. Detta kan tolkas som ursprunget till byarnas inägomarker och de benämns i yngre skikt som åker.¹⁹ I de danska landskapslagarna finns även omnämningen av ytterligare särjord som låg utanför de normala åkerstyckena. Denna kallades *ornum* och har tolkats som inhägnade markstycken som undanhölls repning.²⁰ Möjligen kan dessa omnämningen relateras till fynd av fossila åkermiljöer. Ett exempel är fynden vid Borup Riis på Själland. Där har en mängd avlånga stenomgärdade åkerparceller påträffats utanför tofterna.²¹ Dessa kan mycket väl utgöra resterna av s k *utlaende*.²² Liknande områden, dock ej undersökta i samma omfattning, återfinns på Kongsmarken, strax öster om Lund,²³ samt i Lindholm Høje vid Ålborg på Jylland.²⁴

På flera platser har rester av s k *Celtic fields* påträffats, vilka karakteriseras av små hägnade kvadratiska jordstycken.²⁵ Denna typ av åkersystem är även kända från de äldsta tyska landskapslagarna från 600- och 700-talen,²⁶ och från fossila åkersystem i norra Europa och på de Brittiska öarna.²⁷ Enligt dessa källor utgjorde de blockaktiga åkerparcellerna privathägnade ytor i ett individuellt baserat odlings-system. Förekomsten av denna typ av åkrar visar att gårdarna inte hade stora sammanhållna fält. Driften baserades snarare på många små utspridda, men mer intensivt brukade och gödslade åkrar. Troligen försvann denna åkertyp i samband med plogens införande.

Även om vi i de skilda källorna kan se olika odlingsystem, stora sammanhållna fält eller små och spridda åkrar, så är båda ett uttryck för att produktionen organiserades separat per gård. Detta styrks av bestämmelser i danska, svenska och tyska landskapslagar där det fanns individuell hägnadsplikt för varje bonde,²⁸ inte kollektiv som i det senare tegskiftade rotationsbruket. I Europa finns nedslag av samma utveckling, från individuellt till kollektivt brukade åkerstycken.²⁹ Iakttagelser-

na korresponderar väl med bebyggelsens disposition, i norra Europa framstår gårdarna under perioden 500–900 e kr som självförsörjande enheter. Således kan den yngre järnålderns gruppbebyggelser snarare betraktas som *konglomerat av ensamgårdar* än som egentliga byar.

Den feodala byns gestaltning

Den medeltida byn bildades i en feodal kontext, vilket innebar att såväl morfologi som produktionsorganisation betingades av de feodala förhållandena. De vertikala samhällsrelationerna präglades av herravälde och underkastelse. Kärnan i dessa förhållanden var den feodala räntan; arbetsränta, naturaränta eller penningränta; detta oavsett om rätten till räntan eller skatten innehades av en frälseägare, av kungen eller av kyrkan. Systemets grundläggande enhet var jorden, eller, mer specifikt, den från territoriet utgående produktionen. Detta innebar att territoriet var ett politiskt definierat rum, avskiljbart från människorna som bebodde det. Dess begränsningar var fastlagda och kringgårdade med regler, bestämmelser och privilegier.³⁰ Eftersom landskapet på detta sätt var reglerat, kunde förflyttningar av bebyggelse och odlingsytor inte ske utan omfattande förhandlingar och jordköp. Byn blev därför stationär till sin karaktär.

Genom *toften* reglerades varje gårds andel av byns tillgångar i form av åkermark, beten och andra nyttigheter.³¹ Den reglerade också gårdens skyldigheter i byns kollektiva arbete och dess del av den feodala räntan. Toften var en inhägnad yta runt gården. Tofternas bredd gentemot bygatan, *forten*, stod således i proportion till gårdarnas andel av rättigheter och skyldigheter. Deras inbördes ordning på bytomten var bestämmande för placeringen av gårdarnas respektive tegar på den gemensamma inägomarken, i Skandinavien benämndes en sådan ordning solskifte. Bebyggelsen var mot bakgrund av detta noga reglerad i förhållande till såväl den gemensamma driften som till den feodala räntan.

I de byar där det fanns huvudgårdar, var dessa hierarkiskt placerade i landskapet. De fanns på topografiskt dominerande positioner, ofta på en höjd i utkanten av bytomten. Genom huvudgårdens position kunde tillträdet till de enskilda gårdarna och förändringar i dess struktur övervakas. I de byar som också blev sockencentra uppfördes ofta kyrkorna på huvudgårdens toft. Därmed reglerades även tillträdet till kyrkobyggnaden, framförallt under tidig medeltid, genom huvudgården. På detta sätt kan byarnas gårdsstruktur beskrivas som hierarkisk.

Klassrelationerna gestaltades även i form av statuskonsumtion.³² I feodala förhållanden, och kanske speciellt under tidig medeltid, utnyttjade överheten sin rikedom i första hand som konsumtionsmedel, för att tillfredsställa personliga eller ståndsmässiga behov (*conspicuous consumption*), och inte som en källa för att ackumulera kapital för att ytterligare berika sig.³³ De mest påtagliga exemplen på detta är uppförande av manifesta byggnader. Genom huvudgårdens placering i byn och genom uppförande av stenhus eventuellt med vissa försvarsanordningar,

kunde stormannen legitimera sin överhöghet. Senare under medeltiden skulle huvudgårdsinnehavaren i de flesta fall avgränsa sig ytterligare genom att lämna byn och uppföra sina ståndsmässiga byggnader på en avskild plats.³⁴

Det feodala landskapet var produktionsdelat. Bönderna stod för den agrara produktionen, medan handel och visst hantverk utfördes i städerna under egen jurisdiktion. Städerna fungerade som avyttringsplats för det agrara produktionsöverskottet. På städernas marknader kunde stormännen avyttra sitt överskott och införskaffa produkter för statuskonsumtion. Men efterhand som böndernas produktion specialiserades kom även de att delta allt mer i marknadsutbytet. Byarna och städerna fungerade således interaktivt och förutsatte varandras existens. Bönderna har ofta betraktats i ett tidlöst vakuum, som 'traditionella' eller som självhushållare, vars konservativa läggning har lett till stagnation av jordbruket. Men i praktiken har naturligtvis bönderna, när tillfälle funnits och när det har varit nödvändigt, redan under medeltiden varit aktörer på de mer eller mindre utvecklade marknaderna.³⁵ Bönderna i det feodala systemet har sett ur detta perspektiv aldrig varit helt självhushållande, men till skillnad från senare tiders kommersiella familjejordbrukare var de bara delvis integrerade – i ofullständiga marknader.³⁶

Till skillnad från de förhistoriska, mer ätt- eller släktskapsbaserade gemenskaperna, var de feodala horisontella samhällsrelationerna i högre grad relaterade till en viss bosättning, ett visst bosättningsområde och i gemensamma förhållanden till produktionen. Så bildades t ex en mängd olika typer av medeltida korporationer.³⁷ Den medeltida människan ingick alltid i någon sorts organiserad gemenskap. Vad gäller byn manifesterades detta av samarbetet kring den agrara produktionen. Denna organiserades av ett gemensamt byråd. Platsen för rådet var den gemensamma platsen mellan gårdarna, benämnd *forte*, eller på bygatan. I flera tyska byar uppfördes också speciella 'rådhus' där byns förtroendevalda träffades. Detta understöddes av en formell nedtecknad jurisdiktion i delar av Tyskland.³⁸ I Danmark upprättades den första kända byordningen 1492, men blir först vanliga under 1600- och 1700-talen.³⁹ De skandinaviska byordningarna var nästan helt inriktade på att reglera den agrara produktionens gemensamma regler: stängsel, betesdrift, tidsschema för åkerbruket m.m. Behovet att nedteckna byordningen kan ha samband med byns storlek. Ju mindre samfällighet desto mindre skäl att formalisera regelverket.⁴⁰

Bondeklassens framväxt illustreras såväl i framväxten av en gemensam byggnadskultur som i förändringarna av kyrkobyggnaden. Under 1100- och 1200-talen etablerades tre huvudsakliga hustyper i olika delar av Tyskland: den nordliga *Hallenhause*, som var kombinerad få- och manbyggnad, den centraleuropeiska trelängade *Dreisenhof*, och det sydtyska *Mittertenhaus*, som var en byggnad med separerade mans- och fädelar.⁴¹ I Skåne utvecklades den för landskapet karaktäristiska gården av korsvirke på stensyll under 1200- och 1300-talen.⁴² Under slutet av 1100-talet och början av 1200-talet bekostade stormännen i Skåne och Dan-

mark omfattande förändringar av kyrkobyggnaderna. Utifrån byns korporativa tredelning mellan storman, präst och bönder delades kyrkorummet upp i torn, kor och långhus.⁴³ Samtidigt avyttrades prästgårdar på de tidigare stormanstofterna. Detta kan sättas i samband med formerandet av en mer självständig kyrkoorganisation och en begränsning av stormännens patronatsrättigheter.

När bildades byn?

För att svara på frågan ställs vi inför en mängd olika metodiska problem, många av dem ämnesspecifika. I Skandinavien saknas skriftligt källmaterial för tiden ifråga, så de konkreta problemställningarna måste anpassas till det arkeologiska materialet samt olika former av retrospektiva analyser av kartmaterial och ortnamnskick. Vad gäller det arkeologiska materialet är vi främst hänvisade till undersökningar av bebyggelse. Lämningar från kollektiv utmarksdrift och gemensamt brukade åkrar är mycket sällsynta, även om enstaka exempel förekommer.⁴⁴

I de norra delarna av Tyskland, i Nederländerna samt i Danmark och Skåne var, som påpekats ovan, bebyggelsen under det första millenniet knuten till resursområden.⁴⁵ Detta innebar att bebyggelsen förflyttades med jämna mellanrum, vilket har benämnts som 'vandrande byar'. På kontinenten, liksom i Skandinavien, finner vi också flera platser med lång kontinuitet, och som troligen hade olika centrala funktioner i förhållande till den övriga 'rörliga' bebyggelsen. Det mest omskrivna exemplet på en 'vandrande by' i Skandinavien är Vorbasse, beläget i de centrala delarna av Jylland. Här utfördes en mängd undersökningar under 1970- och 1980-talen, varvid bebyggelsens förflyttningar kunde följas fram till den stationära byns etablerande under början av 1100-talet.⁴⁶ Detta är en bild som i stora drag är giltig för hela det sydskanadinaviska området.⁴⁷ Detta innebär dock inte att det har rört sig om ursprungliga reella bybildningar, som plötsligt blivit stationära.⁴⁸ Den ursprungliga bebyggelsens struktur uppvisar snarare likheter med förhistoriska boplatser än med medeltida byar. Det är först med regleringen under 1100-talet och början av 1200-talet som formerandet av den feodala byn kan spåras i de centrala sydskanadinaviska bebyggelseområdena.⁴⁹ Regleringen innebar att gårdarna fixerades på de historiskt kända tofterna. Ofta påträffas då olika typer av inhägnader runt tofterna, byns disposition blev hierarkisk och bybebyggelsen knöts till en specifik plats. Samma utveckling skedde under perioden 900–1200 i stora delar av norra Europa.⁵⁰

Detta är givetvis en mycket schematisk bild av bebyggelseutvecklingen. Vissa beståndsdelar av den feodala byorganisationen kan spåras tillbaka till europeisk tidigmedeltid, medan bybildning i de perifera ris- och skogsbygdsoverområdena i Skandinavien inte skett förrän under medeltidens slutskede, ibland inte förrän under tidigmodern tid. Över områdena lades övergripande feodala strukturer; t ex i Skandinavien i form av sockenbildning med tillföljande beskattningsrättigheter, eller i form av urbanisering.⁵¹ I de nordvästra delarna av Tyskland (Stedinger och Ditmar-

schen) samt i Schweiz skapades långtgående, statsliknande, bondeautonomier inom de feodala strukturerna. I vart och ett av de specifika områdena, med olika sociala strukturer, skapades en eller flera lokala varianter av feodala relationer.⁵²

Den planerade och stationära byn, med organiserade trädessystem och gemensamt brukade åkrar och ängar – *the open field system*, kan således inte spåras tillbaks till någon germansk epok. Den fullt utvecklade byn med sina samfällt brukade arealer och kommunala institutioner var produkten av en lång utveckling. I centrala och västra Europa spreds den under den tidiga delen av europeisk högmedeltid, alltså under de närmaste århundradena efter år 900.⁵³ I Skandinavien skedde samma utveckling ett par hundra år senare.

Hur har bybildningen förklarats?

Hur har då bybildningen förklarats? De flesta forskare lutar sig lite enkelt mot någon av faktorerna befolkningsutveckling, teknikutveckling eller försvar. Men vilket förklaringsvärde har egentligen dessa faktorer om inte själva rationaliteten i bybildningen först förklarats?

Från ca år 700, eller i alla fall efter år 900, och fram till 1300-talet, har Europa befunnit sig i en expansiv fas med stegrande befolkningstillväxt, teknisk utveckling av jordbruket och ökande handel. Enligt grova uppskattningar tredubblades befolkningen i centrala och västra Europa under perioden 1000–1300.⁵⁴ I Danmark bedöms den ha ökat med upp till 40 procent.⁵⁵ I England, där siffrorna kanske är minst osäkra, beräknas befolkningen ha ökat från drygt en miljon år 1086 till nästan fyra miljoner år 1347.⁵⁶ Även i Sverige tredubblades befolkningen under perioden 1000–1350 till ca en kvarts miljon invånare.⁵⁷ Denna expansionsfas sammanfaller således med bybildningen.

Befolkningsökning har därmed ofta kopplats till, och ansetts vara primus motor i bybildningen.⁵⁸ I samband med, eller som en reaktion på, befolkningstillväxten skedde en övergång till intensivare jordbrukssystem, såväl vad gäller insatsen av arbetskraft som utnyttjande av naturresurserna.⁵⁹ Men sambandet mellan befolkningsökning och bybildning är långt ifrån enkelt eller självklart. Är det så att man vid en viss befolkningskoncentration måste överge ett system med ensamgårdar och skapa tegskiftade byar? Finns det något enkelt logiskt samband mellan de bägge företeelserna? En lika stor, och ökande, befolkning kan teoretiskt sett livnäras på samma yta oavsett om den är förlagd i byar, eller i tätare och tätare liggande ensamgårdar. Det finns ju ingen egentlig gräns för hur tätt ensamgårdar kan ligga, mer än den gräns som fastställs av rådande sociala förhållanden, jordbruksteknologi och räntetryck.

Den jordbrukstekniska utvecklingen under perioden 1000–1200 karakteriserades av införandet av hjulplog, tresäde och harv.⁶⁰ Detta 'agrartekniska block' var i stort förhärskande fram till 1800-talets början. Dessa tekniska förändringar har framhävts av t ex brittiska forskare som centrala för bybildningen. Framförallt har

de betonat att introduktionen av *carrucan*, den tunga hjulplojen, som var klumpig att vända och därmed främjade långa tegar, krävde stora investeringar och ett stort antal dragare, och därför krävde samarbete mellan flera bönder.⁶¹ Men hjulplojens (och hjulårdrets) nordligaste utpost i Europa ända fram till 1800-talet var Danmark och de skånska landskapen.⁶² Bybildningsprocessen gjorde naturligtvis inte halt där. Försöken att koppla bybildningen till införande av hjulplojen har på samma sätt kritiserats för bristande överensstämmelse i tid och rum, både på kontinenten och i England.⁶³ Samma kritik kan i princip riktas mot en absolut sammanlänkning av tresädssystemets införande och bybildningen.

Andra typer av förklaringar tar sikte på behovet av försvar, eftersom den europeiska byn uppstod i en orolig period med svaga statsmakter.⁶⁴ Men detta skulle förutsätta befästa byar, något som varit mycket ovanligt och bara har funnits inom vissa speciella områden. Att anamma en sådan förklaring skulle dessutom vara att bortse ifrån att bybildningen inte var någon enkel samling av tidigare spridd bebyggelse, den var inget konglomerat av ensamgårdar. Byn måste betraktas som en ekonomisk helhet, någonting kvalitativt nytt jämfört med ensamgårdens ekonomi. Liknande kritik måste naturligtvis riktas emot rent kulturella förklaringar; viljan att leva nära varandra, nära kyrkan där förfäderna var begravda, etc; detta oavsett om vi idag kanske spontant vill göra bedömningen att det var roligare att bo i by.⁶⁵

En del forskare har försökt sätta bysamfällighetens uppkomst eller stärkande i samband med nedgången i det feudala godssystemet i västra Europa under den tidiga delen av högmedeltiden. Med upplösningen av arbetsrätten från underlydande bondebruk försköts den ekonomiska gravitationens centrum till byn, där bönder nu fritt samarbetade i jordbruket, med följd att de sociala banden mellan dem kunde stärkas.⁶⁶ Problemet med denna förklaring är densamma som för de övriga modeller vi har behandlat ovan; den förklarar inte varför man valde byformen när det personliga beroende till godsägaren minskade. Dessutom är det ett besvärande faktum att bybildningen t ex i Skandinavien till stor del skedde under den tidigmedeltida godsbildningsprocessen, just under den tid då ett världsligt och andligt frälse etablerades. Vissa forskare har t o m försökt göra det motsatta; sätta bybildning i samband med uppkomsten av lokala eliter och feodal exploatering och kontroll.⁶⁷ De har på samma sätt fel. Det måste naturligtvis ha varit svårare att kontrollera, och kräva ränta av, en bråkig och sammangaddad by än en pacificerad och mera spridd befolkning. Men framförallt kan inte de vertikala feudala relationerna i sig själva förklara bybildningen. De direkta producenterna, bönderna, kontrollerade sina egna produktionsmedel. Rötterna till byns organisation måste alltså främst sökas i dess egen inre ekonomiska dynamik.

För att förstå varför byn uppstod måste vi i stället renodla dess idealbild och ställa den emot dess motsats – ensamgården. Som vi ovan har sett kan den förfeudala gruppbebyggelsen i detta sammanhang betraktas som liktydig med ensam-

gården. När vi klart kan urskilja byns produktionsmässiga särdrag kan vi också diskutera dess eventuella ekonomiska företräden eller tillkortakommanden.

Byn – en representativ ekonomisk modell

Även om de människor som levde på landsbygden för tusen år sedan inte var medvetna om att de höll på att orientera sig från ensamgård eller bebyggelsekonglomerat till tegskiftad by, så var det vad de faktiskt gjorde. Även om denna process löpte över hundratals år, och förutsättningarna var olikartade i olika trakter, blev slutresultatet ändå något så när likartat, inte bara i Skandinavien, utan i stora delar av Europa.

Byns ekonomiska struktur bestod i en grundläggande indelning i odlad och icke odlad mark.⁶⁸ Den odlingsbara marken besåddes med olika grödor och delar av den låg i träda. Den var indelad i två eller flera stora öppna fält. Vart och ett av dessa fält var av ansevärd storlek och var under växtperioden omgärdade med stängsel. De kunde i sin tur vara indelade i flera åkrar med olika grödor. Åkrarna var i sin tur indelade i smala tegar, en för varje brukare i varje åker – de var tegskiftade. Varje bonde hade därigenom sina brukningsdelar spridda på flera ställen på fälten. Bruket av varje åker var beroende av gemensamma beslut från bysamfälligheten såväl vid upprättande av tidsschema som val av gröda. Tegarna brukades alltså individuellt under växtsäsongen och avkastningen ägdes av varje bonde individuellt, men efter skörd, fram tills nästa plöjning, släpptes kreaturen ut på fälten som då nyttjades kollektivt som betesmark. Därmed transformerades åkern från individuellt till kollektivt nyttjande i en bestämd cykel. Ingen enskild bonde kunde hävda att grannens boskap inte skulle beta på hans teg.

Tegspridningen och ägoblandningen skiljer på ett avgörande sätt byn från ensamgården. Den senare hade sina inägor samlade i sammanhållna stycken och var inte beroende av gemensamma beslut vid brukandet.

Markerna utan odling hade en viktig roll i produktionssystemet, främst som betesmark och äng men även som kvävemotor till åkrarna. Allmänningen ägdes och nyttjades kollektivt av bymedlemmarna, i proportion till storleken på vars och ens åkerjord. Så var oftast också fallet med den inhägnade ängen som då höstades samfällt, varefter höet fördelades efter gårdsstorlek. Allmänningarna och ängarna var bybornas *gemensamma, privata egendom*. Äganderätten i form av nyttjanderätt till dem var väldefinierad och de var strikt stängda för dem som inte var medlemmar i bylaget. Ensamgårdens ängar, och ofta också dess utägor, skogarna och betena, var däremot individuellt ägda och brukade.

Ägandestrukturen i byn var ofta komplicerad, men samtidigt glasklar för dem som det berörde. Varje givet stycke land kunde ha flera intressenter som alla hade äganderätter av olika slag. Jordäggande hade en annan betydelse än idag. Å ena sidan jordägandet förknippad med kontrollen över produktionens överskott. Äggande till jord var liktydigt med äggande av jordränta. I denna mening tillhörde

all jord antingen kungen, adeln eller kleresiet, och enligt den under feodalismen förhärskande kamerala ideologin så motsvarade jordrätten hela produktionsöverskottet.⁶⁹ Å andra sidan hade varje bonde fullmakt att fatta en rad beslut som vi idag förknippar med privat äganderätt, han kontrollerade själv sina produktionsmedel. Skillnaden i villkoren för den självägande bonden och landbon var framförallt besittningsrätten och det skydd som den allmänna lagen gav dem. Båda fick sin inkomst från de grödor som växte på deras tegar. Båda var skyldiga att betala ränta till överheten. Båda var i sin produktion underställda samma restriktioner – de som byalaget satte upp. Inga systematiska skillnader i den principiella bystruktur vi här tecknar kan skönjas mellan byar som ägdes av bönder och byar som ägdes av t ex godsägare eller kyrka, även om böndernas frihet och villkor i övrigt varierat oerhört mellan t ex kontinentala livegna och svenska självägande bönder. I diskussionen om böndernas ställning inom byn måste vi behandla bönderna som likvärdiga, som självständiga ekonomiska aktörer, men deras reella äganderätt till sina brukningsenheter måste naturligtvis ses som villkorad av deras position inom det feodala systemet.

De utmärkande dragen i byns produktionssystem kan alltså sammanfattas i tre punkter: allmänningen, de stora inhägnade öppna fälten, och tegskiftet med dess underliga spridning av individuella åkerlappar. Hur kan vi förklara dessa företeasers rationalitet?

Allmänningens ekonomiska rationalitet

Behandlingen av allmänningarna har i hög grad varit koncentrerad kring dess kanske viktigaste del – betesmarken. Allmänningen bestod dock av en rad andra resurser som skilde sig åt från trakt till trakt: skogens utnyttjande som bränsle och virke, ekollon till 'ollonsvin', torvmossar, fiskevatten, m.m. Bygemenskaperna behandlade ofta rättigheterna till dessa delar på andra sätt än betet, och så skedde även i relationen mellan godsägare och landbor. Godsägare har i de flesta fall lämnat kontrollen över byarnas betesmarker till sina landbor, men ofta ställt exklusiva anspråk för egen del på, eller villkorat och reglerat användningen av, de andra delarna. Nyttjanderätten över dessa resurser har i sådana fall inte tillhört byn gemensamt, utan godsägaren. Det skulle dock föra för långt att i denna artikel behandla något annat än just betesmarken.

Var allmänningen rationell? De huvudargument emot allmänningarna som samtidigt jordbruksreformatorer under 1700- och 1800-talen framförde var att de gav upphov till överbetning och spridning av boskapssjukdomar. Dessa värderingar har, trots att de var partsinlagor, även till stor del accepterats av 1900-talets forskare.⁷⁰ De måste ifrågasättas vid en närmare granskning av de faktiska förhållandena i byarna. Existensen av denna typ av 'gemensamma äganderätter' (*Common Property Rights*, CPR) har de senaste årtiondena analyserats främst vad gäller jordbruket i utvecklingsländerna. En rad kriterier för allmänningarnas långsiktiga

överlevnadsförmåga har definierats. De tyngsta av dessa är möjligheten att stänga ute icke-medlemmar från användningen av de gemensamma nyttigheterna, liksom möjligheten att begränsa de enskilda medlemmarnas uttag.⁷¹ I England och på kontinenten verkar det inte finnas några egentliga belägg för 'allmänningarnas tragedi'. Dock förekom det ofta konflikter om nyttjandet av allmänningarna, men det förefaller inte som om dessa har lett till några större misslyckanden, utom i slutfasen. Från och med 1700-talet kom systemet i England att under kort tid upplösas och försvinna.⁷²

Rätten till allmänningarna var även i Skandinavien strängt reglerad inom bygemenskapen. Någon systematisk överbetning är svår att tänka sig inom en bysamfällighet som i dessa frågor var suverän att disponera allmänningen för att optimera sina medlemmars avkastning. Allmänningarna var en viktig del av byns agroekologiska system som byggde på en fungerande balans mellan inägor och utägor.

Risken för spridning av boskapssjukdomar har dock ökat med antalet djur som kommit i kontakt med varandra. Problemen måste sägas vara likartade även med individuella stora besättningar, och kan knappast vara avgörande för en slutlig värdering av den kollektiva betesdriftens ekonomiska rationalitet. Åtskilliga bevis finns för att bysamfälligheterna var medvetna om riskerna. Redan på 1200-talet fanns i Sverige formaliserade sanktionsmöjligheter för att bekämpa spridning av boskapssjukdomar mellan byarna.⁷³

Betet ägde alltså rum samfällt i stor skala, och det fanns ekonomiskt rationella skäl för detta. Flyttande hjordar var, och är, det mest rationella sättet att utnyttja en given mängd betesmark. Detta beror på djurens betesvanor och på växtlighetens förmåga att återhämta sig. När boskapen rör sig i flock avverkar den del efter del av betesmarken. Detta kan ytterligare förstärkas genom medveten drivning från en herdes sida. På så sätt tillåts gräset att återhämta sig, vilket det inte gör i mindre beteshägnader. En annan viktig orsak till att nettoavkastningen blev högre vid samfällt bete återfinns på kostnadssidan; arbetskraftskostnaden för att vakta och driva boskapen blir naturligtvis mindre ju större flocken är. För hela byn kunde det räcka med en herde som drev och övervakade boskapen. Individuell beteshantering skulle ha krävt individuella hägnader och/eller uppsyn av boskapen. En tredje skalfördel var att stora hjordar kunde användas för att snabbt gödsla en bestämd yta inför en odlingssäsong. Speciellt under åkrarnas korta årliga tillgänglighet för bete, mellan skörd och höstarbete, måste det ha varit en fördel att kunna anvisa en större hjord för att tillföra gödsel.

Dessa skalfördelar skulle även kunna ha uppnåtts med individuellt ägda och kontrollerade betesmarker; genom överenskommelser. Men det skulle ha medfört avsevärda årliga förhandlingskostnader för brukarna. Ett gemensamt ägande var helt enkelt nödvändigt för att slippa den kedja av förhandlingar som skulle krävas för att få individuellt avgränsade betesmarker att upplåtas för gemensamt bete.⁷⁴

De öppna fältens ekonomiska rationalitet

Efter traktorrevolutionen är fördelen med stora öppna fält naturligtvis uppenbar för alla. Men före jordbrukets mekanisering har det knappast funnits några omedelbara och självklara stordriftsfördelar i själva åkerbruket.⁷⁵ Fördelen med att samla olika brukares odlingsbara jord i stora fält måste i stället sökas i tre sammanhängande aspekter; rotationsbruket (framförallt i två- eller tresäde), skalfördelarna i betena på trädan samt i rationaliteten med gemensamma hägnader.

Genom att åkern cirkulerades mellan träda och odling var betena även här viktiga, inte minst för gödslingens skull. Vid tvåsäde eller vid tresäde var ju åkern upplåten för boskap vartannat eller vart tredje år.⁷⁶ Det fanns betydande skalfördelar i att genomföra dessa transformeringar på stora samfällt brukade fält. Till detta kommer de stordriftsfördelar i boskapskötseln som vi redan behandlat, samt hägnaderna.

Stängselskyldigheten var en av de mest detaljreglerade delarna i byns liv. Redan de nordiska landskapslagarna ägnade mycket uppmärksamhet åt hägnader. I bevarade byordningar från 1600-talet och framåt står ofta hägnadsarbetet i centrum för åldermannens inspektion och för byns bötesystem.⁷⁷ Att hålla vilt och kreatur ute på odlingarna, eller kreaturen inne på betena, krävde mycket ansträngning för en ensambrukare. Detta arbete minskade kraftigt då man kunde hålla gemensamma gårderna.⁷⁸ Byns hägnader var uppdelade mellan bymedlemmarna. Alla blev på så sätt beroende av att var och en hade gjort sitt, och kontrollen av detta från bysamfällighetens sida var noggrann. Speciella bystämmor hölls följaktligen i samband med vårbrukets början och då utsläpp av kreatur skulle gå av stapeln.⁷⁹

Tegspridningens ekonomiska rationalitet

Den tredje specifika delen av byns karaktäristika var tegskiftet. Det har länge betraktats som det gamla bondesamhällets värsta hämsko, genom att hämma böndernas initiativkraft och jordbrukets framsteg. Men det torde räcka att resa två frågor för att förstå att sådana värderingar är ohållbara. Varför dominerade tegskiftet det europeiska åkerbruket i nästan tusen år? Varför lät adel och andra storjordbrukare ännu under 1800-talet indela sina avskilda huvudgårdsjordar på liknande sätt, som arbetsbeting åt sina arbetsbönder?

Tegskiftets uppkomst har förklarats med att jorden delats upp genom arv, eller utifrån egalitära instinkter (alla skulle ha del i så väl god som dålig jord). Systemets seghet har förklarats med att det inneburit höga kostnader för att ändra äganderätterna. Men genom århundradena borde bönderna ha hittat möjligheter att förändra tegspridningen om incitamenten varit tillräckligt starka. Enligt detta resonemang borde systemet, om det inte var optimalt, successivt ha förändrats i en rad korta steg. Förklaringen till att bönderna skapade och vidhöll sin till synes irrationella organisation måste i stället ligga i att det fanns kompenserande intäkter som i själva verket gjorde det rationellt. Vi skall utifrån tre skilda utgångspunkter dis-

kutera denna 'tegspridningens dolda rationalitet'.⁸⁰

Den första ansatsen är att betrakta tegskiftet som riskspridning, som rent produktionstekniskt var förenad med vissa kostnader. Bönderna hade inte tillgång till någon marknad för försäkring mot risker, t ex försäkringar mot uteblivna eller dåliga skördar. Möjligheterna att ta lån för konsumtion var begränsade, och räntorna på sådana lån var höga. Lagringsförhållandena för spannmål, speciellt i nordvästra Europa, var så dåliga att risken för skördekatastrofer knappast kunde kompenseras mellan åren med hjälp av välfyllda förråd. Lösningen blev att sprida sina tegar. Skillnaderna i jord- och klimatförhållanden mellan olika vångar blev böndernas försäkring emot t ex bortregnade skördar på lågt liggande lerjordar, emot lokal frost eller lokala hagelbyar. Så länge nyttan av denna försäkring översteg kostnaderna var tegspridningen rationell.⁸¹

Den andra infallsvinkeln är att bönderna var beredda att offra en viss kostnad för tegspridning för att få intäkten av gemensamt storskaligt bete. Böndernas individuella bruk av åkerjorden kan betraktas som ett optimalt resursutnyttjande. Men om det på samma sätt var optimalt att nyttja betesmarken kollektivt – hur kunde man då kombinera åkerbruk och bete? Tegspridningen skapade ett incitament för varje brukare att delta i den kollektiva beslutsprocessen för att reglera de stora betesmarkerna, både på trädan och på allmänningen. Dels minskade varje brukares reella makt att sätta sig upp emot kollektivet, dels ökade kostnaden för varje bonde att organisera individuell betning av trädan dramatisk med tegspridningen. Dessutom skapade tegblandningen en rad 'nyttiga' friktioner mellan brukarna, bl a vad gäller ogräsbekämpning, stängsel, tjuveri av grödor och flyttande av gränstenar. Detta tvingade fram ett nära samarbete och stärkte auktoriteten i den kollektiva beslutsprocessen inom byalaget. Tegblandningen skapade också incitament att delta i samarbete som rörde själva åkerbruket t ex i ploglag, vid skörd, röjning vid nyodling, etc.⁸²

Den tredje ansatsen är att betrakta tegspridningen som i sig rationell. Skillnaderna i jord- och klimatförhållanden mellan olika vångar skapade eftertraktade förskjutningar i varje bondes tidsschema för jordbruksarbetet t ex för sådd, men framförallt genom att de tillkommande förskjutningarna i grödornas mognad förlängde skördesäsongen. Därmed skapades förutsättningar för ett optimalt tidsschema för jordbruksarbetet, vilket minskade kostnaderna för arbetskraften eftersom färre människor behövde sättas in vid ett och samma tillfälle. Alternativet hade varit att bönderna skulle köpa arbetskraft av varandra eller utifrån, något som betydligt hade ökat kostnaderna.⁸³ Denna modell är dessutom konsistent med det faktum att liknande tegspridning, som vi ovan har nämnt, ofta utnyttjades som arbetsbeting åt bönderna i storgodsens domänproduktion.

Dessa tre modeller har det gemensamt att de söker de 'dolda intäkter' som ett system, vilket uppstått på många ställen oberoende av varandra och som fortlevt över århundradena, måste ha haft. Alla tre försöker förklara systemets logik i ter-

mer av transaktionskostnader, d v s kostnader förknippade med produktionen som har med t ex förhandling eller övervakning av kontrakt att göra.

Byn som ett företag

Vi kan alltså betrakta den feodala byn som en stor fungerande ekonomisk enhet som kombinerade familjejordbrukets fördelar med vissa stordriftsfördelar. Byns storlek medgav att varje brukare dels kunde förses med en 'portfölj' åkertegar som representerade hela vidden av produktionsmöjligheter, dels kunde få del i skalfördelarna vad gäller hägnader, beten och allmänningens övriga nyttor. Samma fördelar kunde i princip ha förhandlats fram mellan individuella brukare utanför byns organisationsform, men det skulle i så fall ha skett till betydligt högre kostnader.

Uppkomsten av det moderna företaget kan teoretiskt förklaras med en önskan att upphäva marknadsmekanismerna. Det blir helt enkelt för dyrt att ständigt förhandla priser för alla ingående aktörer i en komplicerad produktions- och distributionsprocess.⁸⁴ För att förstå byn skall vi kanske på samma sätt betrakta den som ett kooperativt företag. Inom byn upphävdes marknadsmekanismerna, med dess höga förhandlingskostnader. Istället formaliserade byn en struktur som kombinerade individuella och kollektiva äganderätter till nytta för dess medlemmar.

Vi måste alltså betrakta helheten av byns tre ekonomiska beståndsdelar som rationell i den feodala kontexten. Vid en viss tidpunkt har denna kombination – öppna fält, tegspridning och allmänning – blivit mer ekonomiskt fördelaktig än ensamgårdens, eller de förfeodala bebyggelsekonglomeratens, enskilda äganderätter.

Nedläggningen av byn

Byn med dess speciella produktionssystem var en historisk parentes, om än en lång sådan. I Sverige, liksom på stora delar av kontinenten avvecklades den sammanhållna byn under 1800-talets lopp. I England hade processen påbörjats redan under slutet av medeltiden och var i stort sätt avslutad år 1800.

Mönstret för denna process är komplicerad, och skiljer sig kraftigt åt från land till land, ja även inom ett och samma landskap. Den svenska utvecklingen utmärktes till stor del av differentieringen inom bondeklassen. Vid ingången till 1800-talet är det knappast möjligt att längre tala om bönderna som en enhetlig grupp. De större bönderna, som kunnat ackumulera kapital och friköpa sina hemman tack vare gynnsamma jordbrukskonjunkturer och en relativt rigid räntnivå under indelningsverket, fick mindre och mindre gemensamt med de grupper av småbönder och helt eller delvis egendomslösa som samtidigt växte mycket snabbt i antal. Den förra gruppen såg möjliga fördelar i att omgruppera jorden och spränga byarna. Det var i skånska byar med självägande bönder som de svenska skiftestrelserna började och gick snabbast.⁸⁵

En annan form för byarnas upplösning var de regelrätta nedläggningar av frälsebyar som t ex skånska godsägare genomförde. Sådana nedläggningar hade ägt rum redan under 1500- och 1600-talen för att utvidga godsens domänarealer, men de hade då begränsats och balanserats av att det varit nödvändigt att behålla ett minimum av dagsverksskyldiga bönder för arbetet på de utvidgade huvudgårdsarealerna. Dessa begränsningar försvann i princip under 1800-talet då de växande grupperna av egendomslösa kunde ersätta dagsverksböndernas arbete. De nya sk plattgårdarna drevs till stor del med lönearbete, framför allt genom anställning av statare. På detta sätt lades minst 58 byar ner av godsägare i Malmöhus län mellan åren 1812 och 1912.⁸⁶ Vinsten med investeringar i denna typ av 'skifte' behövde naturligtvis inte ha varit ökad avkastning från själva produktionen, utan primärt en omfördelning av dess resultat från brukarna till ägarna. På liknande sätt menar en rad forskare att det främsta resultatet av 1700-talets *enclosures* i England inte var ökad avkastning, utan "... a plain enough case of class robbery."⁸⁷

Att bägge dessa processer pågick samtidigt har skapat viss förvirring. De är exponenter för de olika sätt kapitalistiska förhållanden i jordbruket uppstod i olika regioner och i olika byar.⁸⁸ Å ena sidan är den till stor del bondedrivna skiftesrörelsen i stora delar av Sverige exponent för en sk 'amerikansk' eller 'fransk' väg, som förutsätter bibehållna familj jordbruk. Här skedde den sociala differentieringen 'underifrån', inom bondeklassen. En del bönder utvecklades till kapitalistiska *farmers*, medan andra proletariserades. Å andra sidan måste uppkomsten av de skånska plattgårdarna ses som exempel på en 'engelsk' eller 'klassisk' väg. På den forna byjorden satte godsägarna kapitalistiska arrendatorer, som själva ofta var ståndspersoner eller invandrade agronomer, och som i sin tur till stor del begagnade sig av lönarbetare. Samtidigt proletariserades delar av bondeklassen då de skildes från jorden eller drevs bort från sina gårdar.

Då den medeltida bybildningen måste betraktas som ekonomiskt rationell utifrån brukarnas dåtida förutsättningar, måste vi även söka orsakerna till dess avveckling i att dessa förutsättningar har förändrats. Goda teorier för byns bildande bör också på ett tillfredsställande sätt kunna förklara dess nedläggning.

Vid byns nedläggning eliminerades tegspridningen. I t ex 1800-talets skiftesrörelser i Sverige konsoliderades åkrarna runt den utflyttade gården. Därmed upphävdes ägoblandningen och byn försvann som social och ekonomisk enhet, och därmed också som fysisk enhet. Vad var det som hade hänt?

Om tegspridningen ses som *riskspridning*, en kostnad som betalade en försäkring mot förstörda skördar, kan vi konstatera att när skiftesrörelserna uppstod fanns förutsättningarna för alternativet; en marknad för försäkring mot risker. Även om olika typer av officiella låneinstitutioner för bönder kom först senare under 1800-talet vet vi att de lånade av varandra, och framförallt, vi vet genom bouppteckningar från seklets början, att de större bönderna då hade resurser att såväl låna ut pengar som att med egna medel rida ut ekonomiska bakslag.⁸⁹ Även

de efterhand förbättrade kommunikationerna utjämnade riskerna mellan olika regioner, då livsmedel lättare kunde transporteras från överskottsområden till underskottsområden.⁹⁰

Om tegspridningen ses som *ett medel att behålla byns medlemmar som 'gisslar' för det gemensamma rationella betets skull* måste denna förutsättning ha försvunnit när somliga bönder kunde börja hålla egna större boskapshjordar. Dock kan vi konstatera att gemensamma beten är den rest från byarnas tid som levt kvar längst efter bysprängningarna, i vissa trakter ända fram till våra dagar.

Om tegspridningen ses som *arbetstidsplanering*, ett sätt att minska kostnaderna för arbetskraft vid produktionsstopp, kan vi konstatera att antalet personer som stod till förfogande som arbetskraftsresurs i byarna vid tiden för skiftena hade ökat dramatiskt. Deras antal och deras egendomslöshet garanterade arbetskraftsförsörjningen utan dryga förhandlingskostnader, vilket gjorde ägospridningen överflödig, i alla fall för de bönder som tog initiativ till och drev fram skiftena.

Gemensamt för alla dessa förklaringar är att de ytterst beror på bondeklassens sociala och ekonomiska differentiering. Så länge bondeklassen var en något så när homogen grupp, med en likartad ställning inom det feodala samhället, var byn rationell som ekonomisk enhet. När denna förutsättning inte längre fanns slöts cirkeln, och grunden för byns fortbestånd upplöstes. Med bondeklassens differentiering och upplösning försvann också dess ekonomiska organisationsform – byn.

Avslutning

Byns existens förutsatte existensen av en något så när enhetlig bondeklass. Formandet av arbetsorganisationen kring det individuella åkerbruket och de kollektivt ägda utmarkerna kan tolkas som en fullständigt rationell metod att under dessa förhållanden organisera produktionen för bönderna som korporation. Bönderna var, oavsett om de var landbor eller skattebönder, en klart avskild kategori som räntebetalande jordbrukare i det produktionsdelade feodala samhället. De var medvetna om, och agerade utifrån, denna sin speciella position både i förhållande till produktionsmedlen och till övriga samhällsgrupper. I detta avseende handlade bybildningen i grunden om formerandet av en bondeklass; bönderna ägde eller kontrollerade sina egna produktionsmedel, och byn blev deras ekonomiska organisationsform.

Vi har i denna artikel renodlat olika idealtyper av bosättningsformer – å ena sidan ensamgården och förfeodala former av gruppbosättningar, och å andra sidan byn. Vi har funnit rimliga orsaker till varför man valde att organisera bebyggelse och produktion i formen av byar. Bybildningen var ett resultat av rationella beslut tagna av enskilda individer. Denna rationalitet bör förstås genom en integrerad analys av den feodala kontexten och de enskilda brukarnas alternativ.

Noter

- 1 ”Böndernas ovillighet att överge en ordning med så påtagliga olägenheter berodde naturligtvis till stor del på traditionsbundenhet, på misstro mot det oprövade.” Heckscher 1949, s. 249. Se också t ex Weibull 1923, s. 89.
- 2 Andréén 1987.
- 3 Lindkvist 1988, s. 14ff.
- 4 Pedersen & Widgren 1998, s. 328; Riddersporre 1999.
- 5 Steuer 1989.
- 6 Andréén 1987.
- 7 Hvass 1988; Hedeager 1988, s. 131ff, Chapelot & Fossier 1985, s. 69ff; kap 3, Hamerow 1995. I de ’romerska’ delarna av Europa fanns även delar av *villa*-systemet kvar under folkvandringstid och tidig medeltid.
- 8 Hamerow 1995.
- 9 Detta kan mycket väl vara ett källkritiskt problem inom arkeologin, då hägnader som varit konstruerade av pinnar inte nödvändigtvis lämnar arkeologiskt iakttagbara spår efter sig. Möjligen kan man genom att fosfatkartera marken mellan de olika gårdsenheterna identifiera gränser. Vid arkeologiska undersökningar framträder även ’gränser’ mellan olika gårdar genom frånvaro av lämningar.
- 10 Hoff 1998, s. 44.
- 11 Hvass 1988; Chapelot & Fossier 1985, kap 3.
- 12 Dodgshon 1987, s. 126ff. Centralorter under tidig medeltid finns även beskrivna i Harrison 1997. Vad gäller de ekonomiska funktionerna så åsyftas här framförallt produktion och distribution av särskilda prestige föremål, Saunders 1991.
- 13 Olsson 1999. En del av landborna i Norden anses också ha härstammat från frigivna slavar, Lindkvist 1979, s. 129ff.
- 14 Se beskrivning av godsens i Rösener 1992.
- 15 Hoff 1998, s. 120f.
- 16 Pedersen & Widgren 1998, s. 277–305, 324–333.
- 17 Hoff 1998, s. 104ff.
- 18 Dahl 1942, s. 34.
- 19 Hoff 1998, s. 143.
- 20 Hoff 1998, s. 150. Hoff har velat koppla *ornumet* till bönder som hade en maktställning.
- 21 Porsmose 1988, s. 278ff.
- 22 Dateringen av åkrarna i Borup Riis till perioden 700–1000 har kraftigt ifrågasatts. Det finns bland forskarna en enighet om att Borup etablerats senare. Vissa har föreslagit en datering till 900-tal medan andra har velat datera platsen så sent som 1400, se diskussion i Riddersporre 1995, s. 66. Hoff menar att Borup Riis borde kunna hänföras till tidig medeltid (s.170ff) medan Porsmose framhåller perioden 900–1200 (s. 283).
- 23 Riddersporre 1995, s. 66. De är daterade till 1000–1100-talen.
- 24 Porsmose 1988, s. 280f. De är daterade till sen vikingatid, och utgjordes av sk högryggade åkrar skapade av plog.
- 25 Hedeager 1988; Pedersen & Widgren 1998. I Skandinavien huvudsakligen daterade till äldre järnålder.

- 26 Hoff 1998, s. 208.
- 27 Chapelot & Fossier 1985, s. 173.
- 28 Hoff 1998, s. 174ff.
- 29 Rösener 1992, s. 47ff. Den jordbrukskultur som föregick den tegskiftade byn kallade Hoffman för "traditional individualistic subsistence agriculture". Hoffman 1975, s. 38ff.
- 30 Saunders 1991.
- 31 Begreppet *toft* har en intressant historia. Ursprungligen var det också benämningen på en sittbräda i ett skepp. Porsmose menar att detta kommit att vara liktydigt med bondens plats i ledungsskeppet. När begreppet dyker upp i betydelser som beskattningsunderlag och fördelningsinstrument, så innebär detta samtidigt att bondens skyldigheter gentemot kungen fått en territoriell förankring. Toftsystemet utvecklades under vikingatiden. Porsmose 1988, s. 231.
- 32 Aristokratin var det medeltida samhällets främsta konsumenter av matvaror, hushållsartiklar, textilier och byggnader. Larsson & Saunders 1996, s. 15.
- 33 Gurevitj 1979, s. 39.
- 34 Skansjö m.fl. 1989; Porsmose 1988, s. 250ff.
- 35 Rösener 1992, s. 27, 140ff, 149.
- 36 Ellis 1988, s. 4f. "Peasants are farm households, with access to their means of livelihood in land, utilizing mainly family labour in farm production, always located in a larger economic system, but fundamentally characterized by partial engagement in markets which tend to function with a high degree of imperfection." A a, s. 12.
- 37 Lindström 1991, s. 13ff.
- 38 Rösener 1992, s. 155.
- 39 Porsmose 1988, s. 364f.
- 40 Erixon 1978. Angående byordningar, se även nedan under 'De öppna fältens ekonomiska rationaliter'.
- 41 Rösener 1992, s. 70ff; Chapelot & Fossier 1985, s. 211–247.
- 42 Gårdarna var i början tvålängade med blev under loppet av medeltid till tre- och fyrlängade, Thomasson 1996.
- 43 Anglert 1995, s. 185.
- 44 Porsmose 1988, s. 273ff. Som tidigare nämnt har man funnit hägnadssystem och fågator från äldre järnålder, se referenser ovan.
- 45 Callmer 1986, s. 168; Steuer 1989, s. 117ff.
- 46 Hvass 1993.
- 47 Callmer 1986; Skansjö 1983, s. 119ff.
- 48 Som Johan Callmer har påpekat, så är det underliga inte att bebyggelsen etablerades på de historiska byarnas platser, frågan är snarare varför de inte fortsatte att flytta. Callmer 1986.
- 49 Thomasson 1998.
- 50 Se Rösener 1992, s. 50ff.
- 51 Wallerström 1995.
- 52 Gurevitj 1979, s. 29.
- 53 Rösener 1995, s. 61. Rösener har här använt sig av de franska historikerna Fossier och Genicot. Enligt Fossier uppstod den västeuropeiska byn under perioden 930–1080, enligt

- Genicot efter år 900. Hoffman hävdade att tegskiftade byar först uppstod i norra Frankrike och sydvästra Tyskland redan i början av 700-talet, och att dess spridningsprocess i stort sätt var avslutad vid utgången av 1200-talet. Hoffman 1975, s. 27, s. 45ff.
- 54 Rösener 1992, s. 34. ”It is clear, however, that from the eleventh century the population increased tremendously nearly everywhere in Europe, doubling and even tripling in most countries until finally slowing down at the beginning of the fourteenth century”, s. 23.
- 55 Porsmose 1988, s. 234f.
- 56 Russel 1948. Se även Porsmose 1988 och Duby 1981, s. 192.
- 57 Söderberg 1992.
- 58 Se t ex Skansjö 1983, s. 146.
- 59 Se Boserup 1977. Chapelot & Fossier (1985, s. 155) har anfört ett intressant argument i detta sammanhang. De menar att bybildningen skulle vara orsakad av en ekologisk kris i samband med befolkningsexpansionen. När man inte kunde expandera till nya arealer så blev de redan uppodlade överutnyttjande varpå avkastningen minskade. Lösningen var då att förändra bruket och teknologin.
- 60 Myrdal & Söderberg 1991, s. 16ff.
- 61 Postan 1972, s. 52ff. Postan menar att tegarnas längd styrdes av detta – de skulle vara så långa som naturen och ägo gränserna medgav, och deras bredd svarade emot en heldags eller halvdags arbete per teg. Orsaken till spridningen av tegarna förbryllar emellertid, men den bästa förklaringen anser Postan vara en egalitär instinkt hos bönderna; alla skall ha lika del i såväl god som sämre jord.
- 62 Myrdal 1999, s. 56f.
- 63 Dahlman 1980, s. 32.
- 64 Genicot 1990, s. 33.
- 65 I sin slutliga värdering av den svenska skiftesrörelsens resultat konstaterade lundaprofessorn i ekonomisk historia Oscar Bjurling: ”Till nackdelarna hörde, att tråkigheten nu bredde ut sig över landsbygden. De gamla, glada byfesterna var oåterkalleligen slut. Och på många håll förvandlades bönderna från muntra kooperatörer och kollektivist till dystra individualister. Men man fick, som det heter i anekdoten, tillfälle att sitta och tänka eller åtminstone sitta.” Bjurling 1972, s. 13.
- 66 Rösener 1995, s. 61.
- 67 Porsmose menar exempelvis att förändringarna av byns struktur i någon mån stod i förhållande till etableringen av medeltidsstaten och dess fasta avgiftssystem. Porsmose 1988, s. 228ff. Likaledes menar Näsman & Roesdahl att byar var en förutsättning för det danska riksbildandet. Näsman & Roesdahl 1993, s. 183. Georges Duby menar att det var frälset/ aristokratin som initierade grundelementen i bybildningen: ”Det var därför som önskan att öka de seigneuriala inkomsterna så småningom hos seigneurerna och deras ombud väckte tanken att ’förbättra’ (...) avkastningen från de bönder som lydde under dem”, Duby 1981, s. 190.
- 68 Den grundläggande ekonomiska bystruktur som skisseras i det följande är väl känd och beskriven för ett flertal europeiska länder av flera forskare. Se t ex Dahlman 1980.
- 69 ”... enligt den kamerala teorin så skulle skatte- eller arrendeavgiften motsvara hemmanets hela avkastning, utöver vad som gick åt till bondens (åbons) och hans familjs underhåll, och

- att hemmanet därför inte hade något annat värde än den skatt eller avrad som det avkastade.” Heckscher 1944, s. 111. Dock kunde det naturligtvis i praktiken vara stor skillnad på räntans form och nivå mellan t ex frälse- och skattejord.
- 70 Se t ex Hardin 1968: *The Tragedy of the Commons*. Detta arbete har kanske uppnått ryktbarhet mer för sin spektakulära titels skull än för sin empiriska styrka.
- 71 Ostrom 1990, s. 90.
- 72 Preliminära resultat av pågående forskning på detta område har presenterats av t ex Leigh Shaw-Taylor (*The Management and Dissolution of Commons in English Lowlands*) och Paul Simon Warde (*Common rights and Common Lands in the German South-west, ca. 1500–1800*) vid European Social Science History Conference i Amsterdam 12–14 april 2000. Vidare om commons i England, se Neeson 1996.
- 73 I äldre Västgötalagen fanns karantänsbestämmelser emot drabbade byar. Om bonde köpte djur från sådan by hade de andra bönderna rätt att slå ihjäl djuret. Myrdal 1999, s. 88.
- 74 Dahlman 1980, s. 111ff.
- 75 Detta bekräftas av det sätt på vilket de stora godsdomänernas åkrar ofta brukades under 1700- och 1800-talen. Efter att ha brutits ut ur bysamfälligheternas tegskiften, antagligen för att skapa bättre kontroll över arbetsorganisationen och merproduktens allokering till godsägarens loge, indelades åkrarna ånyo mellan de dagsverksskyldiga bönderna i smala och spridda arbetsbeting. Dessa brukades av bönderna med egna dragare och verktyg, på samma sätt som deras tegskiftade subsistensjordbruk. Se Olsson & Svensson 1999.
- 76 Även vid ensäde förekom en kort träda mellan skörd och vårsädd, och även i ensädesbygder lades ofta delar av åkermarken i en längre träda, ibland åtta till tolv år, sedan jorden produktiva resurser sugits ut.
- 77 Se t ex Meyer 1949, Erixon & Ljung 1955, Erixon 1978.
- 78 En enkel geometrisk jämförelse visar att stängselbehovet minskar till hälften om 4 lika stora kvadratiske åkrar lägges samman, och till en fjärdedel om 16 dito lägges samman. Om ensamgårdens åkrar dessutom inte var sammanhängande blir naturligtvis vinsten ännu större.
- 79 Skånelagen gav bysamfälligheten möjlighet att utdöma stegrande stängselböter vid tre på varandra följande bystämmor i samband med sädden. Därefter gick ärendet till häradstinget, vars dom skulle vara att beslagta den försumliges egendom. Skånelagen, flock 188. Stängselböterna förekommer såväl i landskapslagarna som i de senare byordningarna, vilket antyder att det måste ha funnits en kontinuitet från högmedeltid till tidig modern tid. Se även Myrdal 1999, s. 101f. Myrdal verkar här förklara hela bybildningen med att grannar som växte samman tyckte det var en bra idé att hjälpas åt med hägnaderna när inmarkernas betydelse ökade under tidig medeltid. Men kan bybildningsprocessen reduceras till upprättandet av en stängselförening?
- 80 Pionjärer inom denna tradition är ekonomerna McCloskey, Dahlman och Fenoaltea, som alla refereras i det följande.
- 81 McCloskey 1975a, s. 123–160. McCloskey 1975b, s. 73–119. Utifrån en jämförelse av räntor på enskiftade och tegskiftade gårdar, och efter en beräkning av avkastningselasticiteten efter antalet tegar, uppskattade McCloskey tegspridningens kostnad till ca. 10 procent per brukare i England. De skulle alltså ha köpt sig en försäkring genom att offra en tiondel

- av produktiviteten. McCloskey 1976. Dessa beräkningar har senare ifrågasatts av Clark, som genom användning av uppgifter från *Charity Commission reports* beräknat vinsten av skiftena till 3–4 procent. Därmed blir den engelska skiftesrörelsens kronologi begriplig. För att nå en acceptabel avkastning på investeringen i ett skifte måste den kunna räknas hem i alla fall under en 20-årsperiod. Före 1750 var ett skifte generellt sett olönsamt, men blev lönsamt därefter p.g.a. ändrade relativpriser mellan jord och arbete. Clark 1998. McCloskey verkar senare ha accepterat Clarks slutsatser. Se nätdiskussionen i EH.R:FORUM: Agricultural Revolution. *D. McCloskey (Tue Nov 24 1998–10:15:14 EST)* <http://www.eh.net/>. Se även Gadd 2000, s. 112.
- 82 Dahlman 1980, s. 123–126.
- 83 Fenoaltea 1976, s. 129–151. Se även Gadd 2000, s. 112. Exakt optimal skördetid för dåtidens spannmål var dock mindre viktig än den är i det moderna jordbruket, eftersom tröskning inte skedde samtidigt med skörd. Man hade kanske två veckor på sig (idag handlar det ofta om tre dagar för optimal vattenhalt i kornet). Men med tanke på hur lång tid det tog att slå och bärga sädesfälten kan förskjutningarna ändå ha haft stor betydelse, speciellt om åkrarnas olika naturliga förutsättningar har förstärkts med medveten differentiering av såtiderna, s k läglighetsfaktor.
- 84 Det epokgörande arbetet inom denna tradition är Ronald Harry Coase: *The nature of the firm* från 1937. Se Coase 1992 och 1991. För jämförelse med diskussionen av *the open field system*; se Dahlman 1980, s. 204ff.
- 85 Dahl 1941, s. 89ff. I detta sammanhang måste man betrakta Mackleans enskifte av Skurup 1783 som ett specialfall som fick få omedelbara adliga efterföljare.
- 86 Möller 1989, s. 66ff.
- 87 Thompson 1963 s. 29. Se även Allen 1982.
- 88 Magnusson 1980, s. 14f.
- 89 Svensson 2001.
- 90 Gadd 2000, s. 274.

Litteratur:

- Allen, R: 'The Efficiency and Distributional Consequences of Eighteen Century Enclosures'. *Economic Journal* 92, 1982.
- Andrén, A: 'Avgränsning eller tillhörighet? – Olika principer för social organisation'. Kristiansen, K. (red.): *Nordisk TAG Rapport fra den første nordiske TAG-konference i Helsingør, 15–17 november 1985*. København, 1987.
- Anglert, M: *Makt och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skåne*. Lund Studies in Medieval Archaeology 16. Lund, 1995.
- Bjurling, O: 'Frihet och tvång i jordbrukspolitiken'. Adamson, R. & Jörberg, L. (red): *Problem i svensk ekonomisk historia*. Lund, 1972.
- Boserup, E: *Jordbruksutveckling och befolkningstillväxt*. Lund 1977.
- Callmer J: 'To stay or to move. Some Aspects of the Settlement Dynamics in Southern Scandinavia in the Seventh to Twelfth Centuries A.D. with special Reference to the Province of Scania, Southern Sweden'. *MLUHM 1985–1986*. Lund, 1986.
- Chapelot, J. & Fossier, R: *The Village and the House in the Middle Ages*. London, 1985.
- Clark, G: 'Commons Sense: Common Property Rights, Efficiency, and Institutional Change'. *The Journal of Economic History*, vol. 58, no. 1, 1998.
- Coase, R.H: *The nature of the firm* (1937). New York, 1991.
- Coase, R.H: *Företaget, marknaden och lagarna*. Stockholm, 1992.
- Dahl, S: 'Storskiftets och enskiftets genomförande i Skåne'. *Scandia* 14, 1941.
- Dahl, S: *Torna och Bara. Studier i Skånes bebyggelse- och näringsstopografi före 1860*. Meddelanden från Lunds universitets geografiska institution. Avhandlingar VI. Lund, 1942.
- Dahlman, C. J: *The Open Field System and Beyond : a Property Rights Analysis of an Economic Institution*. Cambridge, 1980.
- Dodgshon, R.A: *The European Past. Social Evolution and Spatial Order*. Houndmills m.fl., 1987.
- Duby, G: *Krigare och bönder. Den Europeiska ekonomins första uppsving 600–1200*. Stockholm, 1981.
- Ellis, F: *Peasant Economics: Farm Households and Agrarian Development*. Cambridge, 1988.
- Erixon, S. & Ljung, S: *Sveriges byordningar. V. Göinge härad*. Stockholm, 1955.
- Erixon, S: 'De Småländska byordningarna, deras tillkomst och utbredning'. Rehnberg, M. (red): *Byalag och byaliv*. Stockholm, 1978.
- Fenoaltea, S: 'Risk, Transaction Costs and the Organization of Medieval Agriculture'. *Explorations in Economic History*, 13 (2), 1976.
- Gadd, C-J: *Det svenska jordbrukets historia. Den agrara revolutionen*. Stockholm 2000.
- Genicot, L: *Rural Communities in the Medieval West*. Baltimore, 1990.
- Gurevitj, A.J: *Feodalismens uppkomst i Västeuropa*. Borås, 1979.
- Hamerow, H: 'Shaping Settlements: Early Medieval Communities in Northwest Europe'. Bintliff, J. & Hamerow, H. (red): *Europe Between Late Antiquity and the Middle Ages*. BAR International Series 617. Oxford, 1995.
- Hardin, G: 'The Tragedy of the Commons'. *Science* 162, 1968.
- Harrison, D: 'Centralorter i historisk forskning om tidig medeltid'. Callmer, J. & Rosengren, E. (red): "Gick Grendel att söka det höga huset". *Arkeologiska källor till aristokratiska miljöer i*

- Skandinavien under yngre järnålder*. Hallands Läns museers skriftserie No 9/GOTARC C. Arkeologiska skrifter No 17. Halmstad, 1997.
- Heckscher, E: *Historieuppfattning. Materialistisk och annan*. Stockholm, 1944.
- Heckscher, E: *Sveriges ekonomiska historia II:1*. Stockholm, 1949.
- Hedeager, L: 'Oldtid o. 4000 f.kr. – 1000 e.kr'. Bjørn, C. (red.): *Det danske landbrugs historie I. Oldtid og middelalder*. Odense, 1988.
- Hoff, A: *Lov og landskab. Landskabslovenes bidrag til forståelsen af landbrugs- og landskabsudviklingen i Danmark ca 900–1250*. Aarhus, 1998.
- Hoffman, R.C: 'Medieval Origins of the Common Fields'. Parker & Jones (eds): *European Peasants and Their Market*. Princeton U.P., 1975.
- Hvass, S: 'Jernalderens bebyggelse'. Mortensen, P & Rasmussen, B.M. (red.): *Fra Stamme til Stat i Danmark I. Jernalderens stammesamfund*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII. Århus 1988.
- Hvass, S: 'Jernalder og vikingetid – bebyggelsen'. Hvass, S. & Storgaard, B (red): *Da klunger i muld... 25 års arkeologi i Danmark*. Aarhus, 1993.
- Larsson, S. & Saunders, T: 'Rummet, ordningen och arkitekturen – en socialanalys av ett medeltida maktcentrum'. *META medeltidsarkeologisk tidskrift nr 1 1996*. Lund, 1996.
- Lindkvist, T: *Landborna i Norden under äldre medeltid*. Uppsala, 1979.
- Lindkvist, T: *Plundring skatter och den feodala statens framväxt. Organisatoriska tendenser i Sverige under övergången från vikingatid till tidig medeltid*. Uppsala, 1988.
- Lindström, D: *Skrå, stad och stat. Stockholm, Malmö och Bergen ca 1350–1622*. Uppsala 1991
- Magnusson, L: *Ty som ingenting angelägnare är än mina bönders conservation... – Godsekonomi i östra Mellansverige vid mitten av 1700-talet*. Uppsala studies in economic history 20, 1980
- McCloskey, D: 'The Economics of Enclosure: A Market Analysis'. Parker & Jones, eds: *European Peasants and Their Markets*. Princeton U.P., 1975a.
- McCloskey, D: 'The Persistence of English Common Fields'. Parker & Jones (eds): *European Peasants and Their Markets*. Princeton U.P. 1975b.
- McCloskey, D: 'English open field system as behaviour towards risk'. Uselding (ed.): *Research in Economic History: An Annual Compilation, vol. I*. Greenwich, 1976.
- Myrdal, J: *Det svenska jordbrukets historia. Jordbruket under feodalismen 1000–1700*. Borås, 1999.
- Myrdal, J. & Söderberg, J: *Kontinuitetens dynamik*. Stockholm 1991.
- Möller, J: *Godsen och den agrara revolutionen*. Lund 1989.
- Neeson, J. M: *Commoners : common right, enclosure and social change in England, 1700–1820*. Cambridge, 1996.
- Näsman, U. & Roesdahl, E: 'Jernalder og vikingetid. Yngre germansk jernalder og vikingetid'. Hvass, S. & Storgaard, B (red): *Da klunger i muld... 25 års arkeologi i Danmark*. Aarhus, 1993.
- Olsson, M: *Vikingatida tråldom. Om slaveriets plats i Skandinavien ekonomiska historia*. Lund Papers in Economic History. No. 67. Lund, 1999.
- Olsson, M. & Svensson, I: 'Indelt hoveri – tegskifte som arbetsorganisation på skånska gods'. *Scandia 1999:2*. Lund, 1999.
- Ostrom, E: *Governing the commons : the evolution of institutions for collective action*. Cambridge 1990.

- Pedersen, A.E. & Widgren, M: 'Del 2. Järnålder, 500 f.kr.–1000 e.kr.'. Myrdal, J. (red), *Det svenska jordbrukets historia. Jordbrukets första femtusen år*. Borås, 1998.
- Porsmose, E: 'Middelalder o.1000 e.kr. – 1536'. Bjørn, C. (red.). *Det danske landbrugs historie I. Oldtid og middelalder*. Odense, 1988.
- Postan, M.M: *The Medieval Economy and Society. An Economic History of Britain in the Middle Ages*. The Pelican Economic History of Britain 1. London, 1972.
- Riddersporre, M: *Bymarker i backspegel. Odlingslandskapet före kartornas tid*. Meddelanden från Lunds Universitets geografiska institutioner, avhandlingar 124. Trelleborg, 1995.
- Riddersporre, M: Village and Single Farm. Settlement Structure or Landscape Organization?. Fabeck, C. & Ringtved, J. (red): *Settlement and Landscape. Proceedings of a Conference in Århus Denmark May 4–7 1998*. Århus, 1999.
- Russel, J.C: *British Medieval Population*. Albuquerque, 1948.
- Rösener, W: *Peasant in the Middle Ages*. Polity Press Oxford, 1992.
- Rösener, W: *The Peasantry of Europe*. Blackwell Publishers Oxford, 1995.
- Saunders, T: *Marxism and Archaeology. The Origins of Feudalism in Early Medieval England*. York, 1991.
- Skansjö, S: *Söderslätt genom 600 år. Bebyggelse och odling under äldre historisk tid*. Skånsk senmedeltid och renässans. Lund, 1983.
- Skansjö, S, Riddersporre, M. & Reisnert, A: 'Huvudgårdar i källmaterialet'. Andersson, H. & Anglert, M. (red): *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadområdet medeltid*. Lund Studies in Medieval Archaeology 5. Lund, 1989.
- 'Skånelagen'. *De svenska landskapslagarna*. I komplett översättning, med anmärkningar och förklaringar av Ohlmarks, Å. Stockholm, 1976.
- Steuer, H: 'Archaeology and History: Proposals on the Social Structure of the Merovingian Kingdom'. Randsborg, K. (ed.): *The Birth of Europe: Archaeology and Social Development in the First Millennium A.D*. Analecta Romana Instituti Danici. Supplementum XVI. Roma, 1989.
- Svensson, P: *Agrara entreprenörer*. Avhandlingsmanus, Ekonomisk historiska institutionen i Lund 2001.
- Söderberg J: 'Livsmedelsförsörjningen genom tiderna'. *Jordbruket. Sveriges nationalatlas*. Högnäs, 1992.
- Thomasson, J: 'Aspekter av det feudala samhället i 1300-talets Skåne – belyst ur en studie mellan landsby och stad'. Goldhahn, J. (red): *Kontaktstencil 39*. Umeå, 1996.
- Thomasson, J: 'Dominus Terrae Scania. Om den vandrande byn och maktens territorialisering'. Larsson, L. & Hårdh, B. (red): *Centrala platser – centrala frågor. Samhällstrukturen under järnåldern*. Acta Arhaeologica Lundensia. Series in 80, No 28. Lund, 1998.
- Thompson, E.P: *The Making of the English Working Class*. New York, 1963.
- Wallerström, T: *Norrbottnen, Sverige och medeltiden. Problem kring makt och bosättning i en Europeisk periferi. Del 1*. Lund Studies in Medieval Archaeology 15:1. Lund, 1995.
- Weibull, C.G: *Skånska jordbrukets historia*. Lund, 1923.